

УДК: 546.683.1+546.682+546.185+546.22+546.05+544.016.2+548.734

Товт В.О.¹, асп.; **Барчій І.Є.¹**, д.х.н., проф.; **Федорчук А.О.²**, д.х.н., проф.;
П'ясецькі М.³, д.ф.-м.н., проф.; **Кітик І.В.⁴**, д.ф.-м.н., проф.;
Соломон А.М.⁵, к.ф.-м.н., с.н.с.; **Погодин А.І.¹**, к.х.н., с.н.с.

ВЗАЄМОДІЯ В СИСТЕМІ $TlInSe_2-Tl_4P_2Se_6$

¹Ужгородський національний університет, вул. Підгірна 46, м. Ужгород, 88000, Україна

²Національний університет ветеринарної медицини та біотехнології,
вул. Пекарська 50, м. Львів, 79010, Україна

³Ченстоховський університет ім. Яна Длугоша, вул. Армії Крайової 13/15,
м. Ченстохов, 42200, Польща

⁴Ченстоховський технологічний університет, вул. Армії Крайової 17,
м. Ченстохов, 42200, Польща

⁵Інститут електронної фізики НАН України, вул. Університетська 21,
м. Ужгород, 88017, Україна

Стрімкий розвиток сучасної електроніки стимулює створення нових функціональних матеріалів на основі складних сполук для використання в якості робочих елементів напівпровідникової техніки. Науковим базисом пошуку та одержання матеріалів із відтворюваними властивостями є дослідження фізико-хімічної взаємодії у багатокомпонентних системах, вивчення твердих розчинів на основі вихідних і проміжних фаз, аналіз кристалохімічних даних, що сприяє створенню на їх основі перспективних у практичному використанні матеріалів з передбачуваними властивостями. Саме тому значна увага приділяється дослідженню характеру взаємодії компонентів у складних трійних халькогенідних системах, одержанню та вивченню властивостей тернарних сполук (або твердих розчинів), що утворюються в цих системах. Перспективними матеріалами з комплексом високих показників електрофізичних та оптичних властивостей (термоелектричних, п'єзоелектричних, фероелектричних, фотоелектричних та інших) є представники класу гексахалькогендифосфатів загальної формулою $M_2P_2X_6$ ($X-S, Se$) [1, 2]. Для покращення їх параметрів та прояву нових властивостей можливо в межах збереження загальної електронейтральності сполук здійснити заміщення у катіонній підґратці йонів металу $2M^{2+}$ на йони $4M^{1+}$ [3, 4]. Тому вивчення характеру взаємодії у

квазібінарній системі $TlInSe_2-Tl_4P_2Se_6$, визначення меж існування твердих розчинів на основі тернарних сполук та механізмів їх утворення, що створює наукові основи для вибору раціональних складів, технологічних режимів вирощування якісних монокристалів є актуальним як з теоретичної, так практичної точки зору. Аналіз взаємодії у квазіпотрійній системі $Tl_2Se-In_2Se_3-P_2Se_4$ показав, що вона утворюється квазібінарними системами $Tl_2Se-In_2Se_3$, $Tl_2Se-P_2Se_4$, $In_2Se_3-P_2Se_4$. Система $Tl_2Se-In_2Se_3$ характеризується утворенням двох проміжних тернарних сполук $TlInSe_2$ (плавиться конгруентно при 1023 К) та $TlIn_5Se_8$ (утворюється за перитектичною реакцією $L+In_2Se_3 \leftrightarrow TlIn_5Se_8$ при 1029 К) [5]. У системі $Tl_2Se-P_2Se_4$ зафіксовано утворення сполуки $Tl_4P_2Se_6$ з конгруентним характером плавлення при 758 К [6]. Згідно даних роботи [7] система $In_2Se_3-P_2Se_4$ характеризується утворенням сполуки $In_4(P_2Se_6)_3$ за синтектичною реакцією $L_1+L_2 \leftrightarrow In_4(P_2Se_6)_3$ при 880 К. На перетині перерізів $Tl_4P_2Se_6-In_4(P_2Se_6)_3$ та $TlInSe_2-P_2Se_4$ утворюється тетрарна сполука $TlInP_2Se_6$. Триангуляція квазіпотрійної системи $Tl_2Se-In_2Se_3-P_2Se_4$ [8] показала, що вона поділяється перерізами $TlInSe_2-Tl_4P_2Se_6$, $TlInP_2Se_6-Tl_4P_2Se_6$, $In_2Se_3-TlInP_2Se_6$, $TlInSe_2-TlInP_2Se_6$, $TlInP_2Se_6-In_4(P_2Se_6)_3$ та $TlInP_2Se_6-P_2Se_4$ на шість вторинних підсистем.

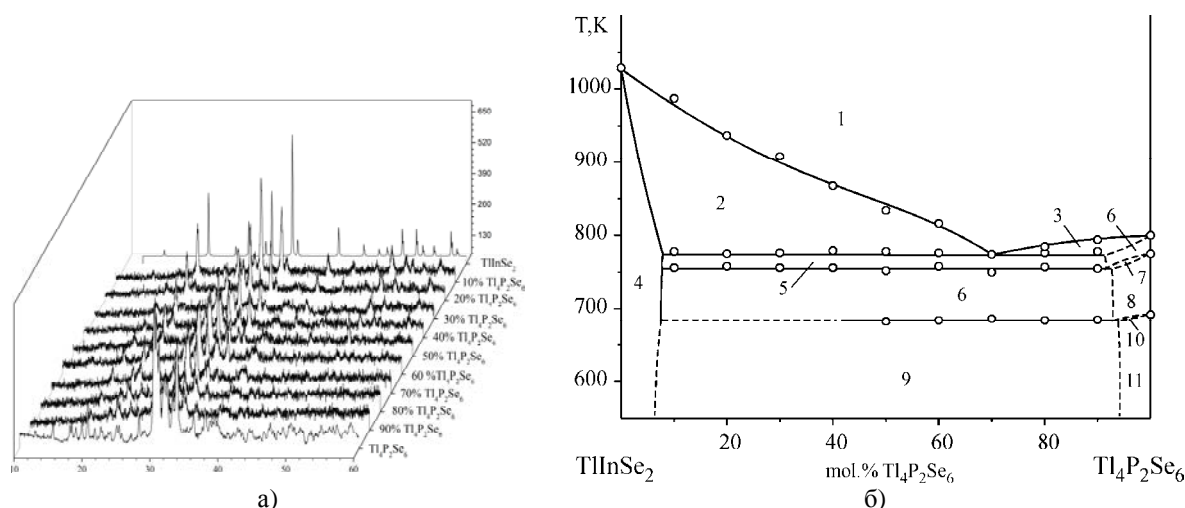
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ЧАСТИНА

Сполуки $TlInSe_2$ та $Tl_4P_2Se_6$ одержували одотемпературним методом шляхом сплавлення стехіометричних кількостей бінарного Tl_2Se з елементарними Індієм, Фосфором та Селеном у вакуумованих до 0.13 Па кварцових ампулах. Для цього використовували компоненти високого ступеня чистоти (не менше 99.999 ваг.%). Максимальна температура синтезу складала для $TlInSe_2$ – 1073 К, $Tl_4P_2Se_6$ – 853 К. Швидкість нагрівання до максимальної температури складала 50 К/годину, витримка при максимальній температурі 72 години. Охолодження до температури гомогенізуючого відпалу 573 К – 50 К/годину, гомогенізація протягом 120 годин. Лінійність процесів нагрівання та охолодження підтримували програматором РІФ-101. Ідентифікацію складних сполук та сплавів здійснювали методами диференційного термічного (ДТА) (ПДА-01, хромель-алюмелева термопара, ± 5 К), рентгенофазового (РФА) (ДРОН-3, CuK_{α} , Ni-фільтр) та мікροструктурного (МСА) (металургійний мікроскоп Lomo Metam R-1). Для вивчення характеру фізико-хімічної взаємодії в системі $TlInSe_2$ – $Tl_4P_2Se_6$ було синтезовано 13 сплавів у всьому концентраційному інтервалі. Максимальна температура синтезу складала 1073 К. Рівноважного стану сплавів досягали

шляхом гомогенізації при 573 К протягом 336 годин.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Система $TlInSe_2$ – $Tl_4P_2Se_6$ (рис. 1) є квазібінарним перерізом квазіпотрійної системи Tl_2Se – In_2Se_3 –“ P_2Se_4 ” і характеризується евтектичним типом взаємодії (V-ий тип діаграм стану за Розебомом). Сполуки $TlInSe_2$ та $Tl_4P_2Se_6$ плавляться конгруентно при 1029 К та 800 К відповідно. Для сполуки $Tl_4P_2Se_6$ зафіксовано два поліморфних перетворення: $htmTl_4P_2Se_6 \leftrightarrow mtmTl_4P_2Se_6$ при 775 К і $mtmTl_4P_2Se_6 \leftrightarrow ltmTl_4P_2Se_6$ 698 К (htm , mtm , ltm відповідають високо-, середньо- та низькотемпературним модифікаціям). Гілки первинних кристалізацій фаз $TlInSe_2$ і $htmTl_4P_2Se_6$ перетинаються в евтектичній точці з координатами 776 К, 70 мол.% $Tl_4P_2Se_6$ (нонваріантний рівноважний процес $L \leftrightarrow TlInSe_2 + htmTl_4P_2Se_6$). На основі поліморфних перетворень сполуки $Tl_4P_2Se_6$ в системі відбуваються два евтектоїдних процеси: $TlInSe_2 + htmTl_4P_2Se_6 \leftrightarrow mtmTl_4P_2Se_6$ (757 К) та $TlInSe_2 + mtmTl_4P_2Se_6 \leftrightarrow ltmTl_4P_2Se_6$ (686 К). При температурі евтектичного нонваріантного перетворення область гомогенності на основі складних сполук не перевищує 10 мол.%, при температурі відпалу 573 К складає до 5 мол.%.

Рис. 1. Результати РФА сплавів (а) та діаграма стану (б) системи $TlInSe_2$ – $Tl_4P_2Se_6$:
 1–L, 2–L+ $TlInSe_2$, 3–L+ $htmTl_4P_2Se_6$, 4– $TlInSe_2$, 5– $TlInSe_2$ + $htmTl_4P_2Se_6$, 6– $htmTl_4P_2Se_6$,
 7– $htmTl_4P_2Se_6$ + $mtmTl_4P_2Se_6$, 8– $mtmTl_4P_2Se_6$, 9– $TlInSe_2$ + $mtmTl_4P_2Se_6$,
 10– $mtmTl_4P_2Se_6$ + $ltmTl_4P_2Se_6$, 11– $ltmTl_4P_2Se_6$.

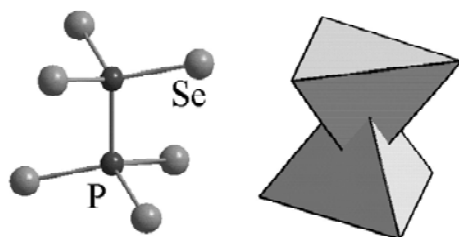
Для складних селенідів TlInSe_2 , $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$, був проведений кристалохімічний аналіз структур з використанням пакету програм WinCSD [9], результати якого наведені в табл. Уточнення структурних параметрів здійснювали методом Рітвельда для сполуки TlInSe_2 у наближенні до структурного типу TlGaTe_2 [10] (табл.), для сполуки $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ в якості вихідної моделі використовували параметри роботи [11].

Структура $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ є похідною від структури SnP_2S_6 [12], утворюється як результат кратного ізовалентного заміщення

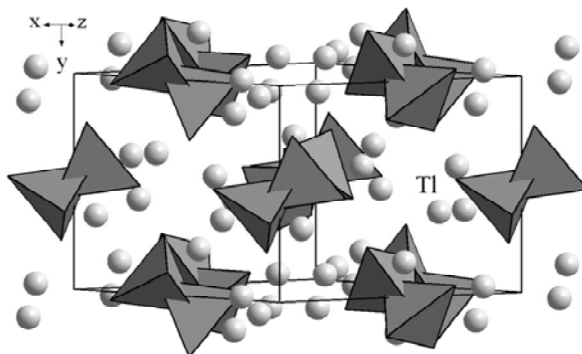
атомів катіонів за схемою $2\text{M}^{2+} \leftrightarrow 4\text{M}^+$. У структурі можна виділити аніонну групу атомів $[\text{P}_2\text{Se}_6]^{4-}$ у вигляді двох зрощених тетрадрів (рис. 2), між якими у тетрадричних порожнинах розташовані катіони Tl^+ . Збільшенні кількості атомів катіонів на одну аніонну групу в сполуки $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ по відношенню до SnP_2S_6 приводить до незначної деформації кристалічної структури і різної орієнтації аніонних груп $[\text{P}_2\text{Se}_6]^{4-}$ відносно одна до одної та рівномірному розподілу йонів Tl^+ в просторі між ними (рис. 3).

Таблиця. Кристалохімічні параметри сполук TlInSe_2 , $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$

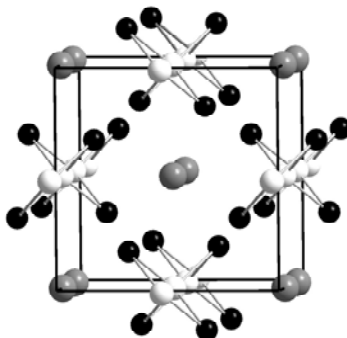
Сполука	Пр. гр.	Параметри кристалічної ґратки
TlInSe_2 [10]	$I4/mcm$ (140)	$a = 8.064(3)$, $c = 6.833(4)$ Å
TlInSe_2	$I4/mcm$ (140)	$a = 8.06413(4)$, $c = 6.83310(4)$ Å
$\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ [11]	$P12_1/c1$ (14)	$a=12.216$, $b=9.038$, $c=12.300$ Å, $\beta=98.9$
$\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$	$P12_1/c1$ (14)	$a=12.239(2)$, $b=9.055(2)$, $c=12.328(2)$ Å, $\beta=98.83(1)$

Рис. 2. Розташування атомів аніонної групи $[\text{P}_2\text{Se}_6]^{4-}$.

Рис. 3. Укладання поліедрів аніонної групи $[\text{P}_2\text{Se}_6]^{4-}$ у структурі сполуки $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$.

Рис. 4. Укладання та координаційне оточення у структурі сполуки TlInSe_2 .

Кристалічна структура сполуки TlInSe_2 є похідною від бінарного TlSe , у якому атоми Талію проявляють змішану валентність Tl^I , Tl^{III} і завдяки тетрагональній сингонії займають два різні положення [13, 14]. Йони Tl^+ (октаедрична координація 8) у структурі TlInSe_2 розташовані у центрах деформованих та скручених на незначний кут кубів із йонів Se^{2-} . Йони In^{3+} (тетраедрична координація 4) знаходяться у центрах тетрадрів та утворюють ланцюги з йонів Se^{2-} (рис. 4).

Список використаних джерел

- McGuire M.A., Reynolds T.K., DiSalvo F.J. Exploring Thallium Compounds as Thermoelectric Materials: Seventeen New Thallium Chalcogenides. *Chem. Mater.* 2005, 17, 2875–2884.
- Galdamez A., Manriquez V., Kasaneva J., Avila R.E. Synthesis, characterization and electrical properties of quaternary selenodiphosphates: AMP_2Se_6 with A j Cu, Ag and M j Bi, Sb. *Mat. s Res. Bull.* 2003, 38, 1063–1072.
- Gave M.A., Bilc D., Mahanti S.D., Breshears J.D., Kanatzidis M.G. On the Lamellar Compounds $\text{CuBiP}_2\text{Se}_6$, $\text{AgBiP}_2\text{Se}_6$ and AgBiP_2S_6 . Antiferroelectric Phase Transitions Due to Cooperative Cu^+ and Bi^{3+} Ion Motion. *Inorg. Chem.* 2005, 44, 5293–5303.
- Pfeiff R., Knier R. Quaternary selenodiphosphates(IV): $\text{M(I)M(III)[P}_2\text{Se}_6]$, (M(I)= Cu, Ag; M(III)= Cr, Al, Ga, In). *J. Alloys Comp.* 1992, 186, 111–133.
- Mucha I. Phase diagram for the quasi-binary thallium(I) selenide–indium(III) selenide system. *Thermochim. Acta.* 2012, 550, 1–4.
- Поторій М.В. Взаємодія в системах Cu (Ag, Zn, Cd, In, Tl, Sn, Pb, Sb, Bi)–P–S(Se). *Автореф. дис. ... док. хім. наук: 02.00.01–неорганічна хімія. ЛНУ ім. І.Франка, Львів*, 1994.
- Voroshilov Y.V., Gebesh V.Y., Potorii M.V. Phase equilibria in the system In–P–Se and crystal structure of $\beta\text{-In}_4(\text{P}_2\text{Se}_6)_3$. *Inorg. Mater.* 1991, 27, 2141–2144.
- Товт В.О., Барчий І.С., П'ясецькі М., Кітик І.В., Федорчук А.О., Соломон А.М., Погодін А.І. Триангуляція квазіпотрійної системи $\text{Tl}_2\text{Se}–\text{In}_2\text{Se}_3–\text{P}_2\text{Se}_4$. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Хімія»*. 2016, 2(36), 14–17.
- Akselrud L., Grin Y. WinCSD: software package for crystallographic calculations (Ver.4). *J. Appl. Cryst.* 2014, 47, 803–805.
- Banys J., Wondre F.R., Guseinov G. Powder diffraction study of TlGaTe_2 , TlInTe_2 and TlInSe_2 . *Mater. Lett.* 1990, 9, 269–274.
- Brockner W., Ohse L., Pätzmann U., Eisenmann B., Schäfer H. Kristallstruktur und Schwingungsspektrum des Tetra-Thallium-Hexaselenidohypodiphosphates $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$. *Z. Naturforsch.* 1985, A40, 1248–1252.
- Israel R., De Gelder R., Smits J.M.M., Beurskens P.T., Eijt S.W.H., Rasing T.H., Van Kempen H., Maior M.M., Motrya S.F. Crystal structures of di-tin-hexa(seleno)hypodiphosphate, $\text{Sn}_2\text{P}_2\text{Se}_6$, in the ferroelectric and paraelectric phase. *Z. Kristallogr.* 1998, 213, 34–41.
- Абрикосов Н.Х., Банкина В.Ф., Порецкая Л.В., Скуднова Е.В., Чижевская С.Н. Полупроводниковые халькогениды и сплавы на их основе. М.: Наука, 1975. С. 220.
- Виноградова Г.В. Стеклообразование и фазовые равновесия в халькогенидных системах. М.: Наука, 1984. С. 175.

Стаття надійшла до редакції: 10.05.2017.

INTERACTION IN THE $\text{TlInSe}_2–\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ SYSTEM

Tovt V.A., Barchiy I.E., Fedorchuk A.O., Piasecki M., Kityk I.V., Solomon A.M., Pogodin A.I.

Phase equilibria in the $\text{TlInSe}–\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ quasibinary system was studied by the classical methods of physical-chemical analysis. It is shown that it's characterized by the eutectic type of interaction (eutectic point coordinates are 776 K, 70 mol.% $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$). In the system formed limited solid solutions based on initial ternary compounds. Analysis of the crystal structure of the TlInSe_2 and low- $\text{Tl}_4\text{P}_2\text{Se}_6$ compounds was conducted.